

Osman Azmî b. Ahmed'in Zübdetü't-Ta'rîfat Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

Dr. Hüseyin Kara

Araştırmacı, baarankara53@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Osman Azmî b. Ahmed tarafından hicrî 1314 yılında İstanbul'da neşredilen *Zübdetü't-Ta'rîfat* adlı eseri yapısal ve içeriksel açıdan incelemektedir. Eser; sarf, nahiv, mantık, beyan, meânî, bedî' ve fıkıh gibi temel İslamî ve edebî ilimlerin kavramlarını özlü bir şekilde sunan bir terminoloji sözlüğü mahiyetindedir. Çalışmada, kitabın eğitim sistemindeki yeri, kavramları şemalarla açıklama yöntemi ve metinde yer alan mantık ilavesinin önemi ele alınmıştır. Arapça ve Osmanlıca olarak tertip edilen eserin, klasik terminolojiyi muhafaza etmedeki başarısı ve günümüz ilim dünyası için taşıdığı müracaat değeri vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zübdetü't-Ta'rîfat, Osman Azmî b. Ahmed, Arap Dili ve Edebiyatı, Ta'rîfat, İslamî İlimler Terminolojisi, Mantık.

A Study on Osman Azmî b. Ahmed's Work Titled Zübdetü't-Ta'rîfat

Abstract

This study examines the work titled *Zübdetü't-Ta'rîfat*, published in Istanbul in 1314 AH by Osman Azmî b. Ahmed, from a structural and content perspective. The work is a terminology dictionary that concisely presents the concepts of fundamental Islamic and literary sciences such as morphology, syntax, logic, rhetoric, semantics, stylistics, and jurisprudence. The study discusses the book's place in the education system, its method of explaining concepts with diagrams, and the importance of the logic addition included in the text. The success of the work, which was compiled in Arabic and Ottoman Turkish, in preserving classical terminology and its reference value for the contemporary academic world are emphasized.

Keywords: Zubdat al-Ta'rifat, Osman Azmi b. Ahmed, Arabic Language and Literature, Ta'rifat, Islamic Sciences Terminology, Logic.

Giriş

İlimlerin gelişimi ve aktarımı, o ilim dalına özgü kavram setlerinin (terminoloji) doğru anlaşılmasına bağlıdır. İnsan düşüncesinin temel yapı taşları olan kavramlar, ilmî iletişimde ortak bir zemin oluşturur. Arap dili ve edebiyatı geleneğinde, sarf, nahiv ve belagat gibi alanlarda kullanılan teknik terimlerin sözlük ve ıstılah anlamlarını bir araya getiren "ta'rîfat"

kitapları bu ihtiyacı karşılamak üzere kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden *Zübdetü't-Ta'rîfat*, hicrî 1314 yılında Osman Azmî b. Ahmed tarafından eğitim gören talebelerin ihtiyaçları gözetilerek hazırlanmış klasik bir eserdir. Eser, sadece dil bilgisi kurallarını değil, aynı zamanda mantık ve fıkıh gibi disiplinlerin kavramlarını da içeren bütüncül bir yaklaşıma sahiptir (Taşköprizâde, 1985; Zengin, 2002).

Yöntem

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden **belge incelemesi (doküman analizi)** tekniği ile yürütülmüştür. Çalışmanın ana materyalini, Osman Azmî b. Ahmed'in *Zübdetü't-Ta'rîfat* adlı eserinin 71 sayfalık İstanbul baskısı oluşturmaktadır. Metin üzerinde yapılan incelemede, müellifin kavramları tanımlama biçimi, kullandığı şematik anlatım yöntemleri ve bölümler arasındaki geçişler sistematik bir analize tabi tutulmuştur. Eserdeki kavramların tasnif ediliş biçimi (sarf, nahiv, mantık vb.) ve bu kavramların öğretiminde kullanılan pedagojik araçlar (soru-cevap, şemalandırma) betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir (İhsanoğlu, 1997).

Ta'rîfat Geleneği ve Zübdetü't-Ta'rîfat

Her ilim dalının kendine mahsus kavramları olması tabiidir. İlimler bu kavramlar üzerinde kurulur ve geliştirilir. Kavramlar anlaşılmadan, tabirlerin gerçek karşılıklarına ulaşmadan ilimlere ulaşmak ta mümkün değildir. Zira insan kavramlarla düşünür, kavramlarla konuşur ve kavramlarla anlaşır. Onun için ilimlerin geliştirdiği terminoloji her dile göre değiştirilmeden orijinallerini muhafaza ederler. Bu da o ilim dalında ortak bir anlaşma zemini oluşturur (Cürcânî, 1413/2015; Cürcânî, 2015; İbn Haldûn, 2004)).

Bütün ilim dallarında olduğu gibi Arap dili ve edebiyatında da ta'rîfat kitapları bu boşluğu doldurmak için hazırlanmıştır. Zira sarf, nahiv ve belagat ile ilgili geliştirilen kavramlar yüzlerce yıldır Arapça ile ilgilenen her kes tarafından ortak olarak kullanılmakta ve paylaşılmaktadır. Bu durum fen bilimlerinde de böyle olduğu gibi sosyal ilimlerde de hatta dini ilimlerde de aynı yol takip edilmektedir. Yani kavramların orijinalleri kullanılacak fakat ana

dilde ne anlam taşıdığı da çok iyi bilinecek. Bunu da ancak o dilde hazırlanmış ta'rifat kitapları sağlayabilir (Çakır, 2010; Katib Çelebi, 2007).

Geçmişte ve günümüzde yazılan ta'rifat kitapları sözlük ile ansiklopedi arası bir hüviyet taşımakta olduklarını görmekteyiz. Çünkü kavramlar tek başına bir anlam ifade etmezler, onlar birer araçtır ve onlar vasıtasıyla bilginin kaynağına ulaşılır. Bundan dolayıdır ki kavramların hem sözlük manaları ve hem de ıstılahî manaları ta'rifat kitaplarında yer almaktadır.

Bu yazının konusu olan *Zübdet-üt Ta'rifat* (Ta'riflerin özü) adlı kitap hicrî 1314 (1836) yılında Osman Azmî b. Ahmet (1) tarafından İstanbul'da bastırılan 71 sayfadan müteşekkil bir kitaptır. Birinci sayfanın sonundaki İHTAR başlığı ile Osmanlıca düşülen bir notta şunlar kaydedilmektedir. ‘‘Zübdet-üt Ta'rifatta mantık ta'rifleri yoktu. Halbuki imtihan olacak talebeye asıl elzem olan mantık tarafıdır. Talebe-i ulûmun bu cihetten istifadesini mülâhaza edip ta'arif-i mantıkı ahırine derc ederek tab' ve temessül olundu.’’ Bu nottan anlaşıldığına göre daha önceki baskılarında mantık kavramları yer almamıştır. Bizim tanıtmakta olduğumuz baskıda ise beş bölümden birisinin mantık kavramlarına ayrılmış olduğunu görüyoruz. Diğer bölümler ise sırasıyla 1-Sarf, 2-Nahiv, 3- Mantık 4-Beyan ve Ma'ani, 5-Fıkıh ve Bedi'olarak kitap tertip edilmiştir (Osman Azmî b. Ahmed, 1314; Taşköprizâde, 1985).

Zübdetü't-Ta'rifat ile Cürçânî'nin et-Ta'rifât'ının Karşılaştırılması

İslam ilim geleneğinde "Ta'rifat" denilince akla gelen ilk ve en hacimli eser Seyyid Şerif Cürçânî'nin (v. 816/1413) *et-Ta'rifât*'ıdır (Cürçani, 2015). Osman Azmî b. Ahmed'in *Zübdetü't-Ta'rifat*'ı, bu köklü gelenekle hem süreklilik arz eder hem de yöntemsel farklılıklarla ondan ayrılır.

Her iki eser de ilimlerin ancak kavramlar (ıstılahlar) üzerinden öğrenilebileceği ilkesine dayanır. Cürçânî'nin eserinde yer alan temel sarf, nahiv ve mantık tanımları, yüzyıllar boyu değişmeden *Zübdetü't-Ta'rifat*'ta da korunmuştur (Osman Azmî b. Ahmed, 1314). Bu durum, İslam ilimlerindeki terminolojik sürekliliğin ve kavramların evrenselleşmiş yapısının bir göstergesidir. Her iki müellif de kavramın hem lügat hem de ıstılah manasını vermeye özen gösterir.

Cürcânî'nin eseri alfabe sırasına göre düzenlenmiş, binlerce kavramı içeren kapsamlı bir ansiklopedik sözlük niteliğindedir. Buna karşılık *Zübdetü't-Ta'rîfat*, adından da anlaşılacağı üzere bir "zübde" (özet) mahiyetindedir. Sadece öğrencinin en çok ihtiyaç duyduğu temel alanlara (Sarf, Nahiv, Mantık, Belagat, Fıkıh) odaklanır.

Cürcânî kavramları alfabetik (A'dan Z'ye) olarak sıralarken; Osman Azmî Efendi, kavramları **tematik (ilim dallarına göre)** bir tasnife tabi tutmuştur. Bu yöntem, öğrencinin belirli bir disipline (örneğin sadece Nahiv ilmine) çalışırken ilgili tüm kavramları bir arada görmesini sağlar.

Cürcânî'nin eseri düz bir metin halindedir ve daha çok bir müracaat sözlüğü (referans kitabı) işlevi görür. Ancak *Zübdetü't-Ta'rîfat*, Osmanlı'nın son dönemindeki pratik eğitim ihtiyacına cevap vermek için tasarlanmıştır. Bu nedenle Osman Azmî b. Ahmed, Cürcânî'de bulunmayan **şemalandırma, tablolaştırma ve soru-cevap** yöntemlerini kullanmıştır. Özellikle "35 bab" ve "i'lal kaideleri" gibi karmaşık konuların şema ile sunulması, eseri Cürcânî'nin ağır metnine göre daha "öğrenci dostu" (pedagojik) bir hale getirmiştir.

Cürcânî'nin dili tamamen Arapça iken, *Zübdetü't-Ta'rîfat*'ta aralara Osmanlıca ihtar ve şerhlerin (örneğin mantık bölümü ilavesine dair not gibi) serpiştirilmesi, eserin yerel ihtiyaca ve dönemin eğitim diline uyum sağlama çabasını gösterir (Osman Azmî b. Ahmed, 1314; İhsanoğlu, 1997; Görgün, 2011).

Zübdetü't-Ta'rîfat'ın Bölümleri

Giriş: Kitabın birinci sayfasında Ta'rîfatla çok ilgisi olmayan fakat çok değerli Arapça beyitler konmuştur. Hepsi de ilmin faziletini, kıymet ve değerini konu alan beyitler olması yönü ile de çok isabetli bir yerde ve anlamlı görülüyor. Bu beyitlerden üç tanesinin anlamlarını paylaşalım. Tamamı 16 beyittir. Beyitlerden biri de Osmanlıcadır.

-Asıl yetim babasını kaybeden değil, Gerçek yetim ilmi ve ahlakı kaybedendir.

-İnsanın şerefi bilgisi ve edebi ile ölçülür, malı ve soyu ile ölçülmez.

-Ey ilme talip olan kişi, bilgi gece ve gündüz çalışmakla olur. İlim elde etmenin yolu çalışmak ve tekrar etmekle olur.

Müellif Osman Azmî b. Ahmed soru-cevap olarak hazırladığı bu kitabına ta'rifat ismini vermeyi uygun bulduğunu kaydettikten sonra kitabın bölümlerini sıralıyor. Bu-rada Osmanlıca olarak düştüğü bir notta şöyle yazmaktadır.''Malûm ola ki birinci mertebede her musannifin edebindendir. Kitabın evvelinde yedi şeyi zikretmek: Üçü vacib-ül istimal, dördü caiz-ül istimal''

Vacib-ül istimal olanlar: Besmele,Hamdele ve Salvele. Caiz-ül istimal olanlar ise: ism-i kitap, Fenn-i kitap, Ta'dad-ı fusul ve Tebyin-i ğaraz. Özellikle vacip olan ilk üç maddenin Kur'an-ı Kerimden, Hadis-i Şeriflerden ve de aklî delillerden şahitler getirerek konuyu pekiştirmeyi ihmal etmemiştir.

Sarf: Bu bölüme bismelenin harflerinin mana ve iştikaklarının şemalarla izahını yaparak başlanıyor. (Ba) harfinin manalarından (ism) kelimesinin iştikakından ve (Allah) kelimesinin kökünü açıklayarak devam ediyor. Aynı şekilde (hamd) kelimesini detaylı bir biçimde tahlil ediyor. Kitabın 11.sayfasında sarf ilminin temelini teşkil eden 35 babı büyük bir şemada göstermesi bu konuya bütüncül bir nazarla bakmayı bir hayli kolaylaştırıyor. 13-23 sayfaları arasında yer alan on sayfalık bölümde sarf ilminin çok önemli ve fakat çok da karışık bir bölüm olan i'laller 36 maddede Osmanlıca olarak ve de misalleri ile ortaya koyuluyor. Böylece kitabın ilk bölümü olan sarf bölümü bitmiş oluyor.

Sarf bölümünden de üç örnek verelim:

Besmeledeki (ism) kelimesi Basra ekolüne göre 'ülûv anlamında olan sümuv kelimesinden, Küfe ekolüne göre de işaret anlamındaki vesmin kökünden geldiğini, ancak bunun dışında beş çeşit daha görüş olduğunu kaydediyor. Bunlar da: ismun, semuyen simun ve sümun dur.

Hamd kelimesi beş anlam barındırıyor. Birincisi Hamd, ikincisi Hamid, üçüncüsü Mahmud, dördüncüsü Mahmud-ü 'aleyh, beşincisi Mahmüdün bih tir. Bu sayılan kavramların anlamlarını da şöyle sıralıyor. Hamid kitabın yazarıdır. Mahmud Allah tır. Mahmud'un 'aleyh Allah ın verdiği nimettir. Mahmud'un bih kelimelerdir. Hamd ise Allah'a duyulan övme duygusunun kendisidir.

Günümüzde bilgisayar dilinde kullanılan Windovs (Pencereler) tabiri yüz yıllar önce sarf ilminde Bab (Kapı) çoğulu Ebvab olarak kullanılmıştır. 11. Sayfada yazar Arapçada kullanılan 35 babı 10 katagoride şema ile izah etmektedir.

‘İlallerden de üç misal vermemiz sarf ilminin önemini ortaya koymada çok yerinde olacaktır.

Kaide 2: Vav yahut ya sükün-u asli ile sakın olsalar elife kalb olunmazlar. Mesela: gazevne, rameyne gibi.

Kaide 18: Bir kelimedede iki vav cem’ olup evvelki sakın ikincisi harekeli olsa birincisi ikincisine idgam olur. Mesela: ma’füvvün. Aslı: Ma’fuvun dur.

Kaide 30: Hemze-i sakinenin ma kabli meftuh olsa elife ve meksür olsa ya ya; ve mazmum olsa vava kalbi caiz olur. Mesela: yakülü . Aslı: ye’külü. Yûminu, Aslı Yü’minu. Mikelün, Aslı: Mi’kelün dur.

Nahiv: Kitabın 24.sayfasından başlayıp 48.sayfasına kadar devam eden tam tamına 24 sayfayı da nahiv ilminin kavramlarına ayıran yazar, nahiv kitaplarındaki taksimata uyarak önce ‘amil sonra ma’mul ve en sonunda da i’rab bölümünün kavramlarını sıralamıştır. Kitabın başında olduğu gibi nahiv bölümüne de bir beyit ile başlıyor. Beyitin anlamı: Bir gencin nahiv ilmini bilmesi bir servettir. İstenildiğinde o servetten isteyenlere dağıtır. Fakat kim de nahiv ilmini bilmiyorsa ona da susmak düşer.

Önce nahvin kendisini üç farklı tarif le izahtan sonra nahvin gayesini ve konusunu da tarif ediyor. ‘Amil bölümünde izah etiği harf-i cerlerden bahsederken özellikle dikkat çeken iki harf-i cer var. Bunlardan birincisi (ba), ikincisi de (lâm) harfi. Her ikisinin de 14 farklı anlamda kullanıldığını misallerle izah ediyor. Bir de (‘Ala) harf-i cerinin 16 farklı anlamda kullanıldığına dikkatleri bir şema üzerinde misallerle açıklıyor. Ayrıca 20 harf-i ceri üç kısma ayırarak: 1-Hiçbir zaman mütaallaka ihtiyaç duymayan harf-i cerler.2- Ba zan ihtiyaç duyanlar. 3-Devamlı olarak mütaallaka ihtiyaç duyanlar olarak tasnif ediyor.

Ma’mül bölümünden bir misal vermek gerekirse halin yedi çeşidini şemada gösteriyor. Bunlar: Sürekli, değişken, mukadder, müteradif, mütedahil, müekked ve müvattie olan haller. Hepsini açıkladıktan sonra misaller vererek pekiştiriyor.

‘İrab bölümüne de bir misal vererek nahiv bölümünü böylece kapatalım. Çok karışık gibi görünen nahiv kitaplarındaki ‘irab bölümünü anlaşılır kılacak bir şemada şöyle bir tasnif yapıyor. Asıl olan ‘irabın üç kısım olduğunu, yani harf, hareke ve hazif fakat bu üç kısmın on çeşit tezahürlerini de şöyle sayıyor. Damme, fetha, kesra, vav, ya, elif nun, hazf-ül hareke, hezf-ül ahır, hazfün-nun. Bütün ‘irab bundan ibaret.

Mantık: Giriş bölümünde ifade edildiği gibi mantık kavramları kitaba sonradan ilave edilmiştir. Mantık ilminin dil ile alakasının olduğu bilinmekle beraber, asıl unsurlarından da değildir. 49.sayfadan başlayıp 54. Sayfaya kadar 6 sayfalık bir bölüm mantık kavramlarına ayrılmış durumdadır. Mantık ilminin önemli kavramlarından olan delâlet kelimesi ile başlamış ve delâleti ikiye ayırmıştır: 1- Delâlet-i lafziye. 2- Delâlet-i gayr-i lafziye Her iki kavramı da yeniden üçer bölüme ayırarak, vad'iyye, 'akliye ve tabi'iyye. Bunların her birine misaller vererek anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Daha sonra mantık ilminin iki tarafı olarak bilinen Tasavvurat ve Tasdikat kavramlarını mebadi ve makasid olarak misalleri ile şema üzerinde gösteriyor. Kazıyye kavramını ele alarak hamliye ve şartiye olarak iki kısma ayırdıktan sonra nisbet itibarı ile de mucibe ve salibe şeklinde tekrar tasnif ederek her bölümünü örneklendiriyor. Kıyas ve Burhan kavramlarını da aynı yollarla izaha çalışıyor.

Beyan ve Meani: 55-59.Sayfalar arasında beyan ve me'ani ilimlerin kavramlarının izah ederek başladığı bu bölümde yer yer Arapça bazen da Osmanlıca açıklamalar yaparak misallendiriyor. Bu bağlamda mecaz ve isti'areyi, teşbih çeşitlerini izah ediyor. Karineyi iki kısma ayırıyor. 1- musarraha, 2- mekniyye. Ayrıca karine-i musarrahayı da iki kısma ayırmak sureti ile müfret ve mürekkep olarak şemada gösterip her birine misaller veriyor. Mecaz için yaptığı şemada dört çeşit mecazdan bahsetmektedir. Bunlar, 1- Mecaz-ı lügavî 2-Mecaz-ı akli 3- Mecaz-ı biz-ziyade, 4- Mecaz-ı bin-noksan. Bütün bu mecaz çeşitlerine misaller veriliyor.

Fıkıh ve Bedi': 60-65 Sayfaları arasında son bölüm olarak fıkıh ve bedi' ilimlerin kavramlarına yer veriliyor. Önce bedi' ilminin Arapça tarifi ile başlıyor. Burada fıkha yer vermesinin sebebi muhakemede karşılıklı yapılacak konuşmaların üslubunu belirlemek ve hüküm bina ederken ve hükümleri yazarken yanlışlık yapmamak için mutlaka konuşmak kadar konuşulanları doğru yazmanın lüzumuna dikkat çekiyor.

Kitabın son altı sayfası ise birer cümlelik tarifler şeklinde muhtelif ilimlerin kavramlarına tahsis edildiği görülmektedir. Ağırlıklı olarak mantık ilminin kavramlarına yer verildiği söylenebilir.

Sonuç: Hacim olarak küçük olmakla birlikte Arap dili ve edebiyatına ait pek çok kavramı düz yazı veya şemalarla üstelik misallerini de ihmal etmeden bu kitapçığa sığdırmak kitabın basıldığı döneme göre yazarı için bir başarı sayılır. Ayrıca kitabın Arapça ve Osmanlıca olarak tertiplenmiş olması okuyucu açısından da kitaptan istifade etmeyi daha da artırmıştır. Kitabın basıldığı günden bugüne bu kavramlar değişmediğinden bugün bile bir müracaat kitabı olarak tarafımızca yeniden ele alarak kitaplaştırmayı planlamaktayız.

Sonuç

Zübdetü't-Ta'rîfat, hacmi itibarıyla küçük bir eser olmasına rağmen, Arap dili ve edebiyatı ile temel İslamî ilimlerin kavramlarını son derece yoğun ve özlü bir şekilde bir araya getirmeyi başarmıştır. Müellif Osman Azmî b. Ahmed'in düz yazı tanımlamalarını görsel şemalar ve somut örneklerle desteklemesi, eserin pedagojik değerini artırmış; karmaşık i'lal kaideleri ve nahiv meselelerini daha anlaşılır kılmıştır. Özellikle döneminde imtihanlara hazırlanan talebeler için mantık bölümünün esere dahil edilmesi, kitabın pratik bir eğitim aracı olma özelliğini pekiştirmiştir. Hem Arapça hem de Osmanlıca açıklamalar içermesi yönüyle zengin bir dil haritası sunan bu eserin, klasik terminolojinin günümüze taşınmasındaki rolü yadsınamaz. Bu çalışma, eserin günümüz araştırmacıları için hala geçerli ve kıymetli bir başvuru kaynağı olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

Cürcânî, S. Ş. (2015). *et-Ta'rîfât: Terimler sözlüğü* (A. Çaksu, Çev.). Kabalcı Yayıncılık.

Osman Azmî b. Ahmed. (1314 [1896/1897]). *Zübdetü't-Ta'rîfat*. İstanbul.

Çakır, M. (2010). Arap dili ve edebiyatında terimleşme süreci ve ta'rîfat geleneği. *Dini Araştırmalar*, 13(36), 45–62.

İbn Haldûn, A. b. M. (2004). *Mukaddime* (Z. K. Ugan, Çev.). Ankara: MEB Yayınları.

Sekkâkî, Y. b. E. (1987). *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kazvînî, H. b. A. (2003). *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dârü'l-Cîl.

Taşköprizâde, A. (1985). *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kâtib Çelebi. (2007). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İhsanoğlu, E. (1997). Osmanlı medrese geleneğinde ilim ve eğitim. İstanbul: IRCICA.

Zengin, Z. S. (2002). Osmanlı medreselerinde eğitim ve öğretim. İstanbul: İnsan Yayınları.

Görgün, T. (2011). Osmanlı düşüncesinde ilimler tasnifi ve kavram problemi. İstanbul: Klasik Yayınları.